

Kääntäjät, koulutus ja kansanvalistus

Outi Paloposki

Helsingin yliopisto, Monikielisen ammattiviestinnän opintokokonaisuus MonAKO

Abstract

Translator training in Finland was recently celebrating its 40th anniversary. Training is not a one-way process, though; translators, too, have been training and educating ordinary readers throughout the nearly five hundred years of Finland's literary history. Tasks such as selecting and putting together material to be translated, adapting it to Finnish environment and needs, or explaining the many strange or difficult phenomena and issues for the readers, have always been as central in translators' work as translation itself. Furthermore, translators have created new vocabulary and participated in the discussions on developing or standardizing written language. In this article, I will discuss the translators' different roles and focus on cultural mediation through translators' footnotes. The practice of annotation has not been widely researched, strangely enough: it is a rich field of insights for the study of translators' agency and visibility, among other things.

1 Oppineita ja itseoppineita

Kääntäjänkoulutuksen kaari on Suomessa jo yli 40 vuotta pitkä. Nykyinen koulutusinstituutio omine laitoksineen ja oppiaineineen on jäävuoren huippu: sitä on edeltänyt ja se on edellyttänyt suunnittelun, koordinoinnin ja hallinnollisten muutosten lisäksi kääntäjiltä itseltään omaa kouluttautumista, ammatin opettelua ja opiskelua. Eivätkä kääntäjät ole ainoastaan itseään kouluttaneet ja opettaneet: he ovat myös kouluttaneet lukijoita. Ovat-han juuri he luontevasti tiedon, koulutuksen ja kouluttamisen solmukohdassa.

Kääntäjien kautta kulkee varsinainen tiedon valtavirta kielestä toiseen. Monesti puhutaankin kääntäjistä tiedon välittäjinä, ja se oli teemana vuoden 2007 Kääntämisen ja tulkkauksen tutkimuksen symposiumissakin. Tietokirjallisuuden käännökset olivat esillä vuonna 2007 ilmestyneessä Suomenoskirjallisuuden historiassa (Aho & Mänttari 2007) ja omaa tietosuomennosten historiaa on jo kaivattu. Kääntäjät eivät kuitenkaan ainoastaan välitä tietoa. He ovat aina osallistuneet myös enemmän tai vähemmän aktiivisesti tuon tiedon hankkimiseen, muokkaamiseen ja esillepanoon. Kääntäjät ovat ikään kuin akseli, jonka ympäri tieto kiertyy, kääntyy ja kääntyessään muokkautuu. Kääntäjät ovat siis vaikuttajajaksiloita, mutta tämä vaikutus on usein ollut piiloista, sitä ei ole huomattu. Kääntäjien asema vaikuttajina ja kääntäjien toimijuus (englanniksi *agency*) on viime aikoina noussut tärkeäksi tutkimuskohteeksi. Yksi tapa tutkia kääntäjien vaikuttamista on tarkastella heidän työtään sitä kautta, miten he ovat tietoa välittäneet ja muokanneet: mitä he ovat meille lukijoille opettaneet ja miten.

Kääntäjien voidaan nähdä kouluttaneen lukijoita kautta koko ammattikunnan historian. Meillä Suomessa se tarkoittaa käytännössä aikaa Agricolasta alkaen. Kääntäjät ovat toimineet lukijoiden opettajina monin tavoin. He ovat tuottaneet oppimateriaalia kääntämäl-

1

lä, he ovat muokanneet kääntämäänsä tietoa soveltamalla sitä tai kirjoittamalla esipuheita, alaviitteitä tai kommentteja, he ovat toimineet sananselittäjinä, he ovat olleet kulttuurien tulkkeja, ja eritoten viime aikoina he ovat toimineet myös varsinaisesti opettajan ja kouluttajan ammateissa. Jotkut kääntäjät opettivat kääntämistä jo ennen kääntäjänkoulutusta. Esimerkiksi Otto Manniselta on säilynyt käsikirjoituksena kääntämistä koskevaa luentomateriaalia Helsingin yliopistossa, ja Eila Pennanen toimi aktiivisesti kääntämisen opettajana jo ennen kääntäjänkoulutuksen syntyä. Jo heitä ennen kääntäjät neuvottelivat keskenään, vaihtoivat ajatuksia ja oppivat toisiltaan.

Käsittelen tässä artikkelissa kääntäjien erilaisia rooleja käännetyn tiedon suhteen. Artikkelin loppupuolella keskityn erityisesti kääntäjien toimintaan alaviitteiden kirjoittajina.

2 Kääntäjät oppimateriaalin tuottajina

Uskonpuhdistuksen jälkeinen kristillinen kasvatus edellytti, että Raamattua pystyttiin lukemaan omalla kielellä. Tähän perustui Agricolankin valtava käänösarakka. Raamatunkäännösten lisäksi haluttiin tuottaa muutakin hyödyllistä materiaalia kasvatukseen avuksi, ja esimerkiksi *ABCkiria* ja Lutherin teokset sisältävät kasvatuksellista ainesta. Myös muu kuin uskonnollinen kasvatus tuotti käänöksiä jo Ruotsin vallan aikana: Erasmus Rotterdamilaisen *Libellus Aureus* käännettiin suomeksi vuonna 1670 nimellä *Cullainen kiria* (ks. Häkkinen 2007). Sen neuvot liittyivät esimerkiksi käytöstapoihin, ja sen kautta suomeen tuli mm. ilmaisu ”luvalla sanoin”: näin oli nuorukaisen sanottava, jos hän oli ai-keissa sanoa jotain, joka mahdollisesti voisi inhottaa hänen keskustelukumppaniaan (mts.: 62).

Suuri osa käännetystä kirjallisuudesta oli vielä 1800-luvun alkupuolella uskonnollista, mutta koulujärjestelmän vakiintuessa vuosisadan mittaan myös oppikirjat alkoivat saada yhä tärkeämpää sijaa käänöskirjojen joukossa. Suomenkielisen ala-alkeiskoulun tarpeisiin käännettiin oppikirjoja 1840-luvulta lähtien. Myöhemmin ankarana kielimiehenä tunnettu ja runoilijanakin laakereita havitellut August Ahlqvist aloitti uransa kielen parissa kääntäjänä: hän suomensi maantieteen ja historian oppikirjoja. Kansakoulu-uudistus ja Jyväskylän opettajaseminaarin perustaminen 1860-luvulla lisäsivät oppikirjojen tarvetta jopa niin, että seminaarin opettajat velvoitettiin tekemään ja suomentamaan oppikirjoja. (Laine 2007: 319). Oppikirjojen suomentaminen olikin loogista, sen sijaan että niitä olisi ryhdytty heti alussa kirjoittamaan alusta lähtien suomeksi: kun tietoa-aines oli jo valmiiksi koottu ja järjestelty muunkielisissä teoksissa, suomentaminen oli usein se helpoin tie oppikirjojen tuottamiseksi.

Erilaisten oppaiden ja käsikirjojen tarve lisääntyi samoin 1800-luvulla, ja tällaisia kirjoja suomennettiin sekä maanviljelyksen, ruuanvalmistuksen että myös vähitellen kasvavan teollisuuden tarpeisiin. Elias Lönnrot suomensi 1830-luvulla tuiki tarpeellisen opuksen ruuantuotannosta katovuosina; Johan Granlund käänsi ensimmäisen keittokirjan suomeksi 1840-luvulla, ja tuotteliaan suomentajan Samuli S:n uraan kuuluivat yhtä lailla käännökset *Uimisen taito*, *Neuvoja hermotautisille* ja *Käsikirja masinisteille ja lämmittäjille* kuin maailmankirjallisuuden mestariteoksia (asiatekstin kääntäjänä Samuli S. käytti

nimeä K. Suomalainen). Raja kaunokirjallisuuden ja tietokirjallisuuden välillä ei muutenkaan aina kulkenut kovin selvänä: esimerkiksi ensimmäistä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kustantamaa kirjaa, kaunokirjallista teosta *Kultalaa* (1834), käytettiin koko vuosisata yliopistoissa ja kouluissa oppikirjana ja siitä otettiin useita painoksia vuosisadan mitaan. Olihan sen suomentaja ensimmäinen yliopiston suomen kielen lehtori, Carl Niclas Keckman, ja teoksessa oli myös käytännön neuvoja sekä raittiusasiasta että osuuskunta-aatteesta ja säästäväisyydestä (*Kultalasta* lisää ks. Pääkkönen 1994 ja 2007).

Elämäntaidon ja onnelliseksi tulemisen pitkällä saralla yksi ensimmäisiä suomeksi ilmenyneitä teoksia oli vuonna 1826 julkaistu *Wanhan Rikhardin aawe- ja neuwokirja*, joka oli koottu Benjamin Franklinin, Pennsylvanian osavaltion presidentin ja mm. ukkosen-johdattimen keksijän viisauksista. Teos oli mitä todennäköisimmin suomennettu ruotsalaisesta käännöksestä *Gamle Richards swartkonst-bok, hwarigenom man kan förwärfwa sig rikedom, lycka och anseende*.¹ ”Autta Jumala sitä, joka autta itseänsä”, ja ”Ei ilman waiwa mitän saada”, opasti teos. Richardin viisauksista ilmestyi jo vuonna 1832 uusi käännös (*Rikkouden Avain ja Onnen Ohjat, eli Wanhan Richardin Keinot kaikkinaiseen menestykseen*), jonka kieli oli paljon lähempänä varhaisnykysuomea kuin edellisen suomennoksen vanha kirjasuomi. Kirjallisina tuotteina nämä kaksi käännöstä heijastavat aikakautensa kieli-ideologioita sikäli, että tuohon aikaan oli todella mahdollista julkaista hyvin monenlaista suomen kieltä: kirjakielen standardointi oli vasta aluillaan. Jälkimmäisestä käännöksestä totesi *Oulun Wiikko-Sanomien*: ”[- -] elämän neuwot joita siinä annetaan owat minusta oikeen koetelleen aika-miehen päästä lähteneet; ja näyttävät warsin otollisilta sekä nykyisille että tulewille ajoille.” ”Tulewat ajat” ovat todellakin saaneet nähdä kirjan pitkäikäisyyden. Onnen ohjia on sittemmin tavoitellut moni kustantaja ja lukija: kirja ilmestyi useana painoksena sekä 1800- että 1900-luvulla. 1900-luvun painosten kohdalla huomio kiinnittyy teoksen kustantajiin: vuoden 1957 painos oli helsinkiläisen Myynti- ja mainoskoulun julkaisema; vuonna 1964 painoksen taas kustansi seinäjoikelainen Koiviston autoliike. Franklinin viisauksia ilmestyi koottuna vielä 1994: *Riku Rukan almanakan* suomensivat Eila T. Öhrmark ja Pirkko Lahti.

Oppikirjojen ja oppaiden kääntäminen ei ollut suinkaan helppoa, vaikka ne sisälsivätkin valmista tietoa. Kääntäjien vaikeutena oli ensinnäkin edellä mainittu standardoinnin puute. Kääntäjillä oli suhteellisen vapaat kädet, mutta usean rinnakkaisen muodon käyttö tuotti pitkän päälle hankaluuksia ymmärrettävyyden kannalta. Tämä ei koskenut vain ortografiaa, morfologiaa ja syntaksia, vaan ennen kaikkea sanastoa. Sanojen puute oli huomattava. Suomentajat joutuivat luomaan sanastoa kaikille mahdollisille aloille: matematiikkaa, kemiaa, maantiedettä, tekniikkaa ja taiteen filosofiaa. Eukleideen alkeista ilmestyi vuonna 1847 kaksikin suomennosta, ja niissä oli hypotenuusa selitetty seuraavasti: ”Suoranurkkaisen kolmikkaan wastake tai sivu ku seisoo suoran nurkan wastassa” (Europaeus 1847), ja ”Oikokulmaisen kolmelmän oikokulman vastakkainen sivu” (Kilpinen 1847). *Matematiikka* oli Europaeuksella *suuruusoppi*, Kilpisellä *suure-tiede* (Eukleideen suomennoksista ks. Sorvali 2007). Hippolyte Tainen *Taiteen filosofian* (1917) suomentanut L. Onerva joutui vielä 1900-luvun alussa toteamaan, että hänen käännöstyössään ”Vielä suurempana vaikeutena on kuitenkin ollut vakiintuneen suomalaisen oppisanaston puute”. Niinpä Onerva kokosi kortiston vieraskielisistä termeistä ja niiden

suomalaisista vastineista – kortisto on edelleen tallella Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkistossa. (Onervan käännöstyöstä ks. Paavilainen 2006).

3 Kääntäjät tiedon muokkaajina

Muokkaus on usein varsin oleellinen osa käännöstyötä, ja sillä on toisinaan ehkä turhaankin hieman huono maine. Muokkausta on pidetty välttämättömänä esimerkiksi silloin, kun oppikirjoja on sovitettu Suomen oloihin. Onhan ollut loogista, että esim. meikäläiset luonnonolot on otettu huomioon maanviljelykseen liittyvissä oppaissa; ja sellaisia aineita kuin historiaa ja maantiedettä taas on katsottu tarpeelliseksi sovittaa Suomen näkökulmaan. Pyytäessään kirjeitse (1.12.1837) nuorta J. F. Cajania suomentamaan Beckerin maailmanhistoriaa Lönnrot antoi tälle seuraavan ohjeen: ”Vähemmän tähelliset asiat Bekkeristä saisi pois heittää, hyvä jos vaikka kolmanneksi osaksi, eikä sitä muutenkaan tarvitsisi kääntää, ainoastaan mukaan kirjottaa.” August Ahlqvist kaavaili samansuuntaista strategiaa suunnitellessaan maantieteen kääntämistä. Hänen pohjatekstinä käyttämässään Heikelin teoksessa oli aivan liian vähän tietoa Suomesta, ja näin ollen Suomen osuutta oli syytä laajentaa, Venäjän osuutta taas pienentää.

Myös opillisesti oli toisinaan tarvetta muokata käännettävää tekstiä. Tuija Laine (2000), joka on tutkinut Ruotsin vallan aikuisia englantilaisperäisiä hartauskirjoja, on todennut, että kalvinistiset ja papistiset elementit on niissä suurelta osin poistettu tai niitä on lievennetty. Luterilainen oppi on haluttu pitää puhtaana.

Hyvä esimerkki eri tavoista muokata tekstiä on vuonna 1932 ilmestynyt poliisitoimen oppikirja, ruotsalaisen R. von Schultzin *Rikospoliisi: rikosselvittely, toimintatavat, apuneuvot*. Teoksen suomensi ”sekä erinäisillä oloihimme soveltuvilla muutoksilla ja lisäyksillä varusti” Y. Ropponen. Hänen tekemänsä lisäykset, poistot ja muokkaukset koskevat asioita, joista Suomessa on ollut toisenlaista tietoa tai määräyksiä kuin Ruotsissa, tai joissa suomalainen kulttuuri tai poliisin toimintatavat ovat eronneet ruotsalaisista. Sivulla 16 luetellaan poliisin välineitä (”kello [- -], muistiinpanokirja, kartta, kompassi, mittanauha, sormenjalkien talteenottoon tarvittavaa jauhetta ja valokuvapaperia, suurennuslasi, kipsiä jalan jälkien valamista varten, taskusähkölamppu, taskukamera, sidenuoraa, sidepatruuna ja käsiraudat. Sitä paitsi tarpeelliset aseet ja, mikäli syytä on, poliisikoira.”). Alaviitteessä suomentaja lisää: ”Meillä on sisäasiainministeriön toimesta poliisiviranomaisille jaettu rikostutkimusvälinelaukkuja, joiden eri lokeroihin on mukavasti sijoitettu kaikki rikostutkimuksissa välttämättä tarvittavat välineet ja tarveaineet. (Suom. lis.)”. Suomentajan kirjallisista mielentymyksistä taas kertoo sivulle 127 tehty lisäys. Kirjassa todetaan: ”Tärkeämmissä rikostapauksissa esim. murhissa voidaan panna merkille se omituisuus, että rikollinen toisinaan ikään kuin sisällisen voiman ajamana saapuu takaisin rikospaikalle. Hän on voinut poistua jo paikkakunnalta, on harhaillut ympäriinsä, mutta kuinka ollakaan, hänen askeleensa suuntautuvat ennemmin tai myöhemmin tihutyönsä näyttämölle.” Tässä on suomentaja päässyt loistamaan kirjallisuudentuntemuksellaan ja lisännyt: ”Erinomaisen psykologisen kuvauksen tästä omituisuudesta antaa Dostojevski romaanissaan ”Rikos ja rangaistus”.

Poiston kohteeksi taas on joutunut ilmiö, josta suomeksi on saatavilla tietoa muutoinkin: ”Kun meillä sisäasiainministeriön toimesta on eri kirjasena julkaistu >>Tuntomerkkien merkitsemisohjeet>>, olen tässä käännöksessä kokonaan sivuuttanut viidennen, tuntomerkkioppia koskevan osaston. (Suom. huom.)” (s. 106, Alaviite 1)

Lainsäädännön vaatimien muokkauksen lisäksi teoksessa on myös kulttuurista adaptaatiota. Rikollisten kieli -alaluvussa (s. 113) on suomentaja todennut:

Meidän maassamme ei rikollisten keskuudessa ole tällaista eri kieltä kehittynyt, vaan käyttävät rikolliset meillä tavallista puhetta, jossa erinäiset sanat on korvattu muista kielistä lainatuilla vääristellyillä sanoilla. Tällaista kieltä käyttävät myös >>katupojat>>, >>rantajätkät>> yms. Niinpä esim. asuntoa kutsutaan murjuksi eli mörskäksi, etsivää kyttäriksi eli dekkariksi, poliisia jebariksi eli pollariksi, poliisisäilöä kurraksi jne.

Ruotsissa tapahtuneiden rikosten kuvauksia on kuitenkin jätetty tekstiin esimerkkitapauksiksi.

4 Kääntäjät sananselittäjinä ja kulttuurin tulkkeina

Jo edellä näkyy kääntäjien rooli kulttuurien välisten erojen selvittämisessä. Kun on kyse tieto- tai opastuskirjallisuudesta (kuten yllä maantieteen oppikirjojen tai poliisioppaan tapauksessa), toisenlaiseen kulttuuriin kirjoitettu tietoaines saatetaan muokata omaa tarvetta vastaavaksi. Toisinaan on tietokirjallisuudessakin tarkoituksenmukaisempaa pyrkiä selittämään vieraan kulttuurin ilmiöitä sen sijaan, että ne korvattaisiin kotimaisilla, ja näin voi yleensä ajatella olevan kaunokirjallisuudessa. Kääntäjä on sen kulttuurin asiantuntija josta hän kääntää, ja tätä kulttuurista tuntemustaan hän voi välittää lukijoilleen esimerkiksi esipuheiden, jälkisanojen ja ala- tai loppuviitteiden avulla. Näiden kautta kääntäjä on myös näkyvä: lukija tietää, että kyseessä on nimenomaan kääntäjän, ei kirjailijan toiminta.

Olen tarkastellut suomentajien alaviitteitä vuosilta 1870–1929 aineistolla, johon kuuluu satakunta tuolloin ilmestynyttä kaunokirjallista käännöstä.² Samassa yhteydessä kartoitin kääntäjien esipuheita ja jälkisanoja sekä muita paratekstuaalisia elementtejä käännöskirjoissa. 1800-luvun alkupuolella käännöksissä oli usein esipuhe tai jälkisanat, kun taas alaviitteitä alkoi ilmestyä enemmän vuosisadan loppupuolella. Tällöin saattoi teoksissa myös olla kirjailijan esittely, ja toisinaan oli mukaan liitetty kirjailijan muotokuva. Nämä esittelyt olivat usein – joskaan ei aina – juuri kääntäjien kirjoittamia.

Vuosisadan alkupuolella kääntäjät selittivät esipuheissa usein käännösratkaisujaan tai jopa sitä miksi olivat ylipäättään ryhtyneet kääntämään, se kun oli vielä melko harvinaista toimintaa ja kääntäjät joutuivat melkein puolistamaan töitään. Vuosisadan loppupuolella ei itse käännöstyötä koskevia esipuheita juuri enää ollut, vaan harvoissa esipuheissa kerrottiin kirjailijan elämäntyöstä ja teoksen synnystä. Suomenkielisten ilmausten puute oli kyllä vielä esillä ainakin Helmi Krohnin kirjoittamassa esipuheessa Kiplingin *Indian viidakoista* -kirjaan (ilm. 1898, myöh. tunnettu nimellä *Viidakkokirja*). Jo nimi aiheutti ongelmia:

Kun Kiplingin suurta suosiota saavuttanut teos ”The Jungle Book” nyt tarjotaan suomalaiselle yleisölle, niin suomentaja tahtoisikin kirjan nimen johdosta tehdä pienen huomautuksen. Indian ”jungle”, jossa tämän kirjan sankarit liikkuvat, ei suinkaan ole tavallinen suomalainen metsä tai viidakko, mutta ei myöskään etelämainen synkkä aarniometsä, jossa suuret jättiläispuut anastavat kaiken valon ja elämänvoiman pienemmiltä kasveilta. Englantilainen sana ”jungle”, joka on persialaista alkuperää, tarkoittaa tiheätä, paikoin soista ja rämeistä indialaista metsikköä pensaineen, ruokoineen ja köynnöskasveineen, jossa villipedot, tiikerit, norsut, puhvelihärät, villisiat ja jättiläiskäärmeet asustavat. Ihmiset sytyttävät siellä kuivana vuodenaikana usein korkean ruohon palamaan, siten pelottaakseen pedot lähiseutuville.

Tietysti ei ole olemassa mitään suomalaista nimeä tällaiselle Indian tiheikkömetsälle, jonka vuoksi olisi kenties ollut syytä käyttää suomessakin lainasanaa. Mutta koska sana ”jungle” äänneasultaan niin vähän soveltuu suomen kieleen ja tekisi ehkä kirjan sen nuorille lukioille oudoksi, on se tässä käännetty ”viidakko” sanalla, vaikka se antaakin vain kalpean kuvan etelämaisesta, rehottavasta ”junglesta”.

Näin siis *viidakko*-sana on Helmi Krohnin työn ja Kipling-suomennoksen myötä saanut Suomessa nykyisen merkityksensä. Suomenkielisen termin puuttuminen onkin ollut yksi osoitus kääntäjälle siitä, että sana saattaa tarvita selittämistä: ilmiötä ei vielä Suomessa tunneta. Suomentajat joutuivat jo termiä pohtiessaan miettimään, miten hyvin lukija asian mahtaa ymmärtää. Alaviitteet ovatkin tavallaan suomentajien vastauksia näihin kysymyksiin. Myös arvioijat olivat kiinnittäneet huomiota tähän vaikeaan seikkaan. Kun Kaarlo Forsman arvioi *Valvojassa* vuonna 1902 (s. 627) edellisenä vuonna ilmestyneen, Maila Talvion suomentaman teoksen *Quo Vadis* (kirj. Henryk Sienkiewicz), hän kirjoitti:

Lopuksi en luule suuren yleisön olevan suomentajalle kiitollisen siitä, että hän on jättänyt niin monta tekstissä esiintyvää latinaista sanaa ja sananpartta suomentamatta tai selittämättä, niin kuin varsinkin alkupuolella kirjaa on tapahtunut. Harmin lisäksi tulee väliin naurettavakin vaikutus kun esim. Paavali m. m. sanoo: ”Te hämmästelette, jos tapaatte yhdenkin naisen, jota voitte sanoa univiraksi.” Tässä latinan taitamaton ällistyy ja ajattelee mikä kumman ”univirka” se on, joka naiselle voi kuulua, mutta hän älyää heti asian, jos saa tietää että univira on latinaa ja merkitsee naista, jolla on vain yksi mies.

Käydessäni läpi alaviiteaineistoani kiinnitin huomiota seuraaviin kysymyksiin:

- ketkä kirjoittivat alaviitteitä? Miehet, naiset? Kirjailijakääntäjät/muut?
- mistä kielistä käännettyissä kirjoissa alaviitteitä oli?
- minkä tyyppisissä teoksissa oli alaviitteitä?
- oliko kustantamolla merkitystä alaviitteiden määrään? (Tästä seuraa luontevasti jatkokysymys, olisivatko jotkut kustantamot kenties suosineet alaviitteitä tai jopa rohkaisseet niihin. Kustantajat ovat myös voineet suhtautua negatiivisesti alaviitteiden käyttöön. Tämä ei kuitenkaan suoraan näy aineistoista, vaan sen selvittämiseen tarvitaan muita keinoja – vastausta ei ehkä edes ole mahdollista löytää)
- mihin alaviitteet liittyivät?

Alaviitteiden kirjoittajista ja määristä samoin kuin alaviitteiden tutkimuksen teoreettisesta taustasta olen kirjoittanut muualla (Paloposki, tulossa); tässä keskityn siihen, mitä alaviitteissä selitettiin.

Alaviitteet voi karkeasti jakaa esimerkiksi sellaisiin luokkiin kuin latinalaiset ja muut vieraskieliset sanat ja sitaatit (näiden selitykset); sivistyssanojen selitykset, reaalioiden selitykset, henkilönnimet (ihmisten ja lempinimet), paikannimet, sanaleikkien ja muiden vaikeasti kääntyvien seikkojen selitykset ja ääntämisohjeet. Kaikki jotka ovat tutkineet reaa-

lioita eli kulttuurisidonnaisia elementtejä, tietävät kuinka vaikea rajanveto on sekä siinä, mikä on reaalia, että erilaisten reaalioiden erottamisessa toisistaan. Niinpä esimerkiksi nimet lasketaankin joissain tutkimuksissa reaalioksi, kertovathan monet nimet myös itse kulttuurista: lempinimet konnotaatioista ja erilaisista nimeämisperusteista (mitä kulttuurissa pidetään hyvänä/huonona tms.), paikkojen nimet taas voivat viitata erilaisiin lainsäädännöllisiin tai uskonnollisiin käytäntöihin ja riitteihin jne. Tässä ei olekaan tarkoitus tehdä mitään uutta reaalialuokitusta vaan ainoastaan helpottaa sen hahmottamista, minkälaisiin ilmiöihin alaviitteiden selitykset kohdistuvat.³

On huomattava, että kun puhun alaviitteistä, tutkimus kohdistuu ainoastaan niihin, ei siis vieraskielisten sitaattien, reaalioiden tms. esiintymiseen yleensä. Kaikissa teksteissä ei suinkaan ole alaviitteitä, vaikka niissä esiintyisi samoja tai samankaltaisia ilmiöitä kuin alaviitteellisissä teoksissa. On myös teoksia, joissa vain osa sitaateista tai ilmiöistä on selitetty alaviitteellä. Syynä saattaa olla se, että lukijan on ajateltu tuntevan osa ilmiöistä (tietenkin kyseessä on voinut olla yksinkertaisesti kääntäjän kiire: kaikkea ei ehdi selittää), tai kääntäjä ei ole kokenut tehtäväkseen selittää – tällaisiakin tapauksia tietenkin on. Osa ilmiöistä on myös selitetty itse tekstissä (tämän voi helposti todentaa pistokokeilla, ja se on käynyt ilmi myös sekä reaaliota koskevassa tutkimuskirjallisuudessa yleensä että muissa yhteyksissä tekemissäni tapaustutkimuksissa). Selitys voi tällöin olla sulkulausekkeessa tekstin sisällä tai se on voitu integroida tekstiin melko huomaamattomasti parafrasoin kautta. Alaviitteitä tutkittaessa pääkysymys ei olekaan, paljonko sitaatteja tekstissä löytyy tai mitä reaaliota tekstissä on, vaan se, milloin ja miten *kääntäjä* teki itsensä näkyväksi tarjoamalla lukijalle tietoa alaviitteessä. Näkökulma on kääntäjälähtöinen, ei lähtötekstilähtöinen, ja pyrkimyksenä on selvittää kääntäjän omia käsityksiä, näkemyksiä ja panosta. Aineistooni kuuluvissa kirjoissa onkin mielenkiintoista, että jotkut kääntäjät tuntuivat todella pitävän alaviitteitä merkittävinä, toiset eivät kirjoittaneet niitä lainkaan. Erot liittyvät kuitenkin myös jossain määrin kirjan genreen, lähdekieleen ja lukijakuntaan.

Vieraskielisten sitaattien ja sanojen käännökset ovat suurin yksittäinen ryhmä alaviitteitä. Joissain teoksissa jotakuinkin kaikki alaviitteet ovat sitaattisuomennoksia, kuten Turgenjevin *Aatelispesän* molemmissa suomennoksissa (ilm. 1888 ja 1921). Muita käännettyjä kieliä olivat esimerkiksi italia, toscana ja ranskan paikallismurteet. Bjørnstjerne Bjørnsonin teoksessa *Magnhild* (suom. 1882) on englantia puhuvia matkamiehiä, ja heidän englanninkieliset sitaattinsa on suomennettu. Löytyypä sellainenkin mielenkiintoinen tapaus, jossa sitaattien käännökset eivät noudata aivan yksinkertaisinta kaavaa. Oscar Wilden *De Profundiksen* suomensi Helmi Krohn vuonna 1907, ja hän oli ensinnäkin jättänyt Wordsworth-sitaatin tekstiin englanninkielisenä ja suomentanut sen vasta alaviitteessä, jolloin sitaatti nousee tekstistä esiin enemmän kuin mitä se tekee alkuteoksessa, jossa se on tietenkin kielensä puolesta enemmän osa tekstiä. Wilde viljelee vieraskielisiä sitaatteja kyllä itse, ja alkuteoksessa onkin Dantea italiaksi ja Baudelairea ja Gautier'ta ranskaksi (ilman englanninkielisiä käännöksiä). Nämä sitaatit on Krohn jättänyt Wilden tapaan vieraskielisiksi tekstiin, mutta suomentanut ne alaviitteissä. Mielenkiintoisin strategia on kuitenkin Goethen kohdalla. Wilde on lainannut Goethea englanniksi (omien sanojensa mukaan Carlylen käännökseenä). Krohn sen sijaan on etsinyt alkuperäisen saksankielisen tekstin ja sijoittanut sen käännökseensä, selittäen sitaatin alaviitteessä suomeksi.

Yksittäisten vierassanojen selittäminen alaviitteessä on tapahtunut kahdella tavalla: joko sanalle on annettu suomenkielinen synonyymi tai se on selitetty. *Monte Criston kreivin* ensimmäisessä suomennoksessa vuodelta 1890 on esimerkiksi seuraavat vierassanasynonyymiparit: vampyyri – verenimijä, barberi – kilpa-ajuri, katakombi – holvihauta ja opiaatti – univesilääke.

Tässä yhteydessä voi tietenkin pohtia, miksei vieraskielistä vastinetta jätetty kokonaan pois mikäli sana oli yksinkertaisesti vaihdettavissa suomenkieliseen synonyymiin. Kääntäjän tarkoitus on mahdollisesti ollut lisätä suomen kielen (ja lukijoiden) sivistyssanavarantoa. Sivistyssanoista käytiin 1800-luvun lopulla ja pitkälle 1900-luvulle kiistaa, kun jotkut halusivat puhdistaa suomen kieltä vieraista vaikutteista ja toiset puolustivat niitä. Rajalinjat eivät kuitenkaan olleet tiukkoja, kotimaisuutta puoltava Samuli Suomalainenkin käytti myös vieraslainoja. Hyökkäyksen pahin kärki lieneekin kohdistunut ns. kyökisuomeen, tavallisiin ilmauksiin, joille oli vanhat suomalaiset vastineet.

Toinen tapa selittää sivistyssanoja alaviitteissä oli antaa niille määritelmä, kuten seuraavissa esimerkeissä:

- (1) pantomiimillä tarkotetaan sellaista näyttelemistä, jossa sanojen sijasta käytetään vain eleitä (St. Pierre: *Paul ja Virginia*, ilm. 1905, käant. O. A. Joutsen)
- (2) Ultramontanismi = oppi paavin rajattomasta kirkollisesta vallasta (Sue: *Vaeltava juutalainen*, ilm.1922 , käant. K. V. Raitio ja L. A. Hirvensalo)
- (3) Frenologia = päänmuoto-peräinen sielu-oppi (Sue: *Kuljeksiva juutalainen*, osa III, ilm. 1895, käant. J. A. Saivo)
- (4) Jodlaus = sveitsiläisten omituinen liwertelewä laulu (Harraden: *Laivoja yössä*, ilm. 1901, käant. Samuli S.)
- (5) Kuskuss on puurontapaista, arapialaisten mieliruokaa (Daudet: *Tarasconin Tartarin*, ilm. 1900, suom. Jalmari Hahl)

Vierassanojen myötä näkyy myös jako ns. sivistyssanoihin ja reaaliioihin. Sellaisten sanojen kuin *pantomiimi* ja *vampyyri* voidaan olettaa kuuluvan yleissivistykseen, kun taas *jodlaus* ja *kuskuss* ilmentävät jotain tiettyä kulttuuria (tosin tämäkään jako ei ole itsestään selvä, voihan olettaa yleissivistykseen kuuluvan myös jossain määrin paikallisten ilmausten ja tapojen tuntemusta). Paikannimiin ja henkilöihin liittyvä tietous on myös osin kulttuurisidonnaista. Niinpä moni johonkin tiettyyn kieleen ja kulttuuriin perehtynyt kääntäjä ottikin asiakseen tietouden levittämisen juuri tuon kulttuuriin asioista (usein muutoinkin kuin kääntämällä) ja näin päätyi eräänlaiseksi kulttuurin suurlähettilääksi (tämä termi kääntäjiin liitettyä on peräisin artikkelista Jones 2000). Lehtikirjoitukset, kirjat ja kulttuurisuhteiden ylläpito olivat kaikki arkipäivää esimerkiksi Unkarin kulttuuria välittäneelle ja kääntäneelle Antti Jalavalle, Englannin kävijälle Aino Malmbergille ja Puolan kulttuurin tuntijalle Maila Talviolle (V. A. Koskenniemi kutsui Talviota ja tämän aviomiestä J. J. Mikkolaa ”slaavilaisten kansojen kenraalikonsulaatiksi” Helsingissä, ks. Paloposki 2007: 208). Talvio suostutteli kustantajaa julkaisemaan puolalaista kirjallisuutta, kirjoitti matkakuvauksia ja artikkeleita Puolasta, seurasi Puolan kansallisen vapautustalustelun aatteen ympärillä käytävää keskustelua ja kestiti puolalaisia vieraita kotonaan. Puola-käännöksissä hän selitti lukuisia Puolan kulttuuriin liittyviä seikkoja esim. seuraavasti:

He kumarsivat hänelle, sanoen: ”ylistetty”, mutta herra kirjuri vain nyökäytti heille [...] eikä vastannut ”iankaikkisesta iankaikkiseen”. *)

*)Tervehdys kansan kesken Puolassa kuuluu: ”ylistetty olkoon Jeesus Kristus” ja siihen vastataan: ”Iankaikkisesta iankaikkiseen. Amen.” Juhlallisemmissa tilaisuuksissa tervehdys vastauksineen lausutaan lyhentämättä, mutta arkipuheessa se tavallisesti lyhennetään.

Mielikuvaa Talvion asemasta juuri Puolan kulttuurin esitaistelijana Suomessa korostaa se, että puolasta kääntämäänsä kirjallisuuteen hän kirjoitti näitä alaviitteitä, kun taas esim. *Quo Vadis* -teoksessa, jonka aiheena on Rooma, ei alaviitteitä ollut ollenkaan näin paljon (juuri tätä teosta Kaarlo Forsman oli kritisoinut selventävien alaviitteiden puuttumisesta, ks. yllä). Samankaltainen havainto voidaan tehdä Aino Malmbergin kohdalla: kääntäessään Hall Cainen kirjaa *Kristitty*, joka sijoittuu Lontooseen ja Man-saarelle, Malmberg kirjoitti 18 alaviitettä (tekijän omien alaviitteiden lisäksi), jotka selittivät erilaisia brittiläisen kulttuurin tapoja ja ilmenemismuotoja sekä kirjallisuutta ja historiaa. Papinviran haltijuudesta esimerkiksi kerrotaan: ”Englannin ylimystöllä on omistusoikeus useihin papinvirkoihin, joita he mielivaltaisesti saavat antaa, kelle tahtovat”. Sen sijaan suomentaessaan saman kirjailijan teosta *Ikuinen kaupunki*, joka sijoittuu Roomaan, ei Malmberg sijoittanut siihen yhtään alaviitettä.

Suurin osa alaviitteistä ylipäättäänkin selittää kulttuuria. Jotta saataisiin jotain kuvaa siitä, minkälaisia asioita alaviitteet selittivät, jonkinlainen reaalioluokittelu käy välttämättömäksi, vaikka luokittelujen tarkkarajaisuuden puutteesta olikin puhetta jo aiemmin. Tässä yhteydessä olen jakanut kulttuurin ilmiöitä melko karkeasti historiaan, lainsäädäntöön, kirjallisuuteen, musiikkiin, kuvataiteeseen, tapoihin ja tottumuksiin, pukeutumiseen, ruokaan ja juomaan, uskontoon ja talouteen. Luokat ovat kuitenkin päällekkäisiä: esimerkiksi uskontoon liittyvät hyvin monet tavat (edellä mainittu Sienkiewicz-sitaatti tervehdyksistä, vaatetus (messukasukat, pappien puvut), ruoka (juhlaruuat, paastoruuat) ja yhteiskuntaluokkiin liittyvä tieto: Kiellandin teoksessa *Laiwuri Worse* (1883) puhuttiin norjalaisista papeista, jonka kohdan kirjan kääntänyt Elisabeth Löfgren selitti alaviitteessä:

Wiime vuosisadan lopussa ja tämän alussa oliwat papit Norjassa kuiwia rationalisteja (järkeis-oppisia), jotka eiwät woineet tyydyttää kansan hengellistä tarwetta, jota eiwät käsittäneet, ja jotka kansan siwistymättömyyttä ylenkatsoiwat.

Talous taas liittyy moneen käytännön asiaan, rahayksiköiden nimiin ja arvoihin, seteleiden kansanomaisiin nimityksiin, velka- ja vuokrajärjestelmiin, maanomistusoloihin. Rahayksiköt ja niiden keskinäiset vastaavuudet olivatkin melko yleisiä alaviitteiden aiheita.

Jos samasta teoksesta on olemassa useampia käännöksiä, on mielenkiintoista vertailla eri kääntäjien suhtautumista alaviitteisiin. Korolenkon *Sokeaan soittajaan* ovat sen molemmat suomentajat lisänneet alaviitteen kohtaan, jossa puhutaan virpomavitsoista. Tekstin ymmärtämisen kannalta oli tärkeää tietää, että sama kimppu säilytettiin pitkään. Jalmary Aalberg (1899) kirjoittaa: ”Venäläisillä on tapana säilyttää se pajupalmukimppu, jonka he palmusunnuntaina ovat kirkossa saaneet”, ja Samuli S. (1900): ”Virpavitsoiksi sanotaan pajun-oksia, joissa on valkoisia ”lampaita” ja joita Venäjällä, niin kuin Itä-Suomessakin, tuodaan huoneisiin palmusunnuntaina. Kreikan-uskoiset säilyttävät niitä pyhimysten ku-

vain takana ja alla seuraavaan talveen.” Suomalaisen alaviitteessä näkyy hänen opettaja-taustansa: selitys on pitkä ja asiaa tehdään tutuksi viittaamalla myös joillain paikoin Suomessa vallalla olevaan käytäntöön.

Jos kohta monet suomentajat selittivät sitä kulttuuria, jonka kirjallisuutta he käänsivät ja jonka he kokivat omimmakseen, eivät alaviitteet rajoitu vain tällaisiin viittauksiin. Kirjallisuudessa yleensäkin ylitetään rajoja, myös maantieteellisiä, eikä ranskalainen teos välttämättä kerro vain ranskalaisesta yhteiskunnasta tai englantilainen kirja brittikulttuurista. Kirjallisuudessa aukeaa laaja ja monivivahteinen kulttuurien kirjo. Kirjailijan kotimaa ei määrää hänen aihepiiriään ja teostensa sijaintipaikkaa: Hall Caine kirjoitti myös aikansa Roomasta, Sienkiewicz taas antiikin Roomasta tai aikansa Yhdysvalloista, jonne Vernekin sijoitti jonkun teoksensa. Tämä heijastuu alaviitteisiin: englannista suomennetussa kirjallisuudessa alaviitteet saattavat aukaista brittiläisen ja amerikkalaisen, eteläafrikkalaisen ja intialaisen mutta myös sveitsiläisen ja ranskalaisen kulttuurin saloja, norjasta ja ranskasta suomennettu kirjallisuus taas brittiläistä kulttuuria, ja ranskasta suomennetussa kirjallisuudessa taas on paljon viitteitä arabikulttuuriin.

Alaviitteet myös siirtyivät kääntäjältä toiselle: mikäli teos oli suomennettu toisen kielen kautta, saattoi suomentaja käyttää hyväkseen myös välikielisen teoksen alaviitteet. Esimerkiksi Victor Hugon *Kurjien* ensimmäinen suomennos, joka oli tehty ruotsin kautta, käytti osittain hyväkseen ruotsintajan alaviitteitä.⁴ *Palaveri*-sanaa selittävä kohta kuuluu ruotsinnoksessa ja suomennoksessa seuraavasti:

s. 10: [– –] mindre än prat, p a l a b r e s¹, såsom det heter på söderns kraftiga språk.

¹ Palaver, så kallas egentligen överläggningar med och emellan afrikanska vildar.

s. 9: [– –] vieläpä kehnompaa kuin loru, *palabres*¹, niinkuin sanotaan etelän voimakkaalla kielellä. (kursivointi tässä ja seuraavassa lauseessa antiikvan merkinä, muu teksti fraktuuralalla)

¹ *Palaver*, joiksi keskustelut afrikalaisten willien kesken kutsutaan. (Alkuteksti ranskaksi: ”moins que des paroles, des *palabres*, comme dit l'énergique langue du midi.”)

Mikäli lukija ihmettelee tätä sananselitystä, kerrottakoon, että myös etymologinen sanakirja (SSA) selittää palaverin johdetuksi portugalilaisesta sanasta *palavera*, ”sana”; ”löytöretkeilijöiden Afrikan rannikolla alkuasukkaiden kanssa käymät neuvottelut”.

Muut suomentajan alaviitteet kuin sitaattien ja vierassanojen käännökset ja kulttuuria selittävät alaviitteet liittyvät nimiin (usein nimien taakse kätkeytyviin piilomerkityksiin ja sanaleikkeihin), sanaväännöksiin ja sanaleikkeihin, ja ääntämisohjeisiin. Englannin kieli oli suomalaisille varsin outoa, ja useimmatkin kääntäjät selittivät alaviitteissään esimerkiksi lyhenteiden Mr ja Mrs käyttöä ja ääntämystä. Tässä Samuli S:n selityksiä *Wakefieldin kappalainen* -teoksessa (ilm. 1905):

Wakefield, lue: *ueekfiild*.

Mrs lyhennys sanasta mistress [sic] (lue: misis) = rouva

Mr lyhennys sanasta mister = herra

Charles (lue: tshaals) = Kaarlo.

Lisäksi Suomalainen huomautti alaviitteessä, viitaten tekstinkohtaan jossa puhuttiin kirjoitusvaikeuksista: ”Lukija ottakoon huomionsa, että oikeinkirjoitus englanninkielessä on ylen vaikea asia. Suomentajan muistutus.”

Alaviitteiden kautta voidaan siis tarkastella sekä kääntäjän näkyvyyttä että asiantuntijuutta, jotka molemmat kuuluvat hänen toimijuuteensa, siihen mitä hän tekee tekstissä (toki on myös näkymätöntä toimijuutta). Kun kääntäjä kirjoittaa alaviitteen, hän toimii miltei väistämättä näkyvästi: alaviite on erillään tekstistä, eikä esim. tekstiin upotettuna selityksenä tai parafrasina. Asiantuntijuus taas näkyy siinä, mitä ja miten kääntäjä selittää (selitysten kautta voi tutkia myös esim. ideologioita). Alaviitteiden tarkastelun pohjalta voi kääntäjän asiantuntemuksen ajatella jakautuvan ainakin kolmiksi: lähdekulttuurin tuntemus, lähdetekstin, tekstitradition ja tekstintutkimuksen tuntemus ja kääntämisen tuntemus.

Lähdekulttuurin tuntemus on tullut esille jo useissa esimerkeissä. Kääntäjä tuntee maanvuokrausjärjestelmän Venäjällä, italialaiset seremoniat, paikannimien konnotaatiot ja ranskalaisen sotilaskulttuurin, ja pystyy välittämään tätä asiantuntemustaan alaviitteissä. Tällaiseen asiantuntijuuteen liittyy usein historiantuntemus. Toinen asiantuntemuksen osa-alue, tekstitraditio, liittyy siihen, että kääntäjä tuntee lähdetekstin syntyhistorian ja siihen vaikuttaneet tekijät, teoksen kytkökset muihin teksteihin ja kirjailijan taustan. Kääntäjä voi tehdä valintoja eri editioiden välillä ja valottaa lukijoille tekstin taustaa. Kootusti näitä seikkoja on usein esitelty esipuheissa, mutta myös alaviitteissä voidaan tuoda esille jonkin tekstinkohdan ymmärtämisen kannalta tärkeitä asioita. Kolmas kääntäjän asiantuntijuuden haara on itse kääntämisen tuntemus. Lukijoilla ei useinkaan ole kovin selvää käsitystä siitä, mitä kääntäminen on. Kääntämistä saatetaan pitää automaattisena tai ainakin mekaanisena sanojen siirtona, ja sanojen vastaavuuksien oletetaan olevan helposti määriteltäviä. Nykyisin kääntäjät tuovat esille kääntämisen haasteellisuutta artikkeleissa (ks. esim. Rikman 2005), lehtihaastatteluissa, erilaisin tempauksin kansainvälisinä kääntäjänpäivinä tai Kirjan ja ruusun päivänä. Sata vuotta sitten kääntäjät puhuivat näistä asioista myös alaviitteissä. Ennen kaikkea sanaleikit mutta myös pohdinta eri käännösvarianttien välillä ja vastaavuuden puuttuminen saivat kääntäjät kirjoittamaan alaviitteitä ja tuomaan näin lukijalle tiedoksi kääntämiseen liittyvän problematiikan. Kääntäjät ovat siis tässäkin asiassa kouluttaneet lukijoita.

5 Kääntäjän toimijuus tänään

Tässä on tarkasteltu kääntäjän toimijuutta tiedonvälityksen, muokkauksen ja alaviitteiden kautta. Alaviitteet ovat näkyviä ja ne kertovat asiantuntijuudesta, jotka molemmat ovat toimijuuteen liittyviä piirteitä. Nykyisin kääntäjän näkyvyys on jossain määrin erilaista kuin sata vuotta sitten; esimerkiksi alaviitteiden käytössä oli selvä notkahdus 1900-luvun mittaan. Tällä hetkellä näyttää kuitenkin siltä, että viitteet eivät suinkaan ole kokonaan poistuneet: nopea pistokoe tuotti koko joukon kirjoja 1980-luvulta 2000-luvulle, joissa on joko ala- tai loppuviitteitä. Lisäksi käännöskirjoissa saattaa olla esipuheita. Yhteistä monille näille kirjoille näyttäisi olevan se, että ne ovat hieman tuntemattomampaa tai ainakin vähälevikkistä kirjallisuutta, kuten Atiq Rahimin *Maata ja tuhkaa* (2002), joka kertoo Afganistanista ja jonka Kristiina Haataja on suomentanut ja täydentänyt lukuisin alaviit-

tein. Tuntemattomuuteen ja vähälevikkisyyteen tosin on poikkeuksia, kuten David Lodge'n *Maailma on pieni* (1986, suom. Matti Kannosto) – jossa on tosin vain yksi alaviite – ja Umberto Econ *Ruusun nimi* (1983, suom. Aira Buffo). On myös hauska huomata Martti Anhavan sivistävissä loppuviitteissä Wilde-suomennokseen *Valehtelun rappio* (1998), että sadan vuoden takaiset kirjailijat, joita olen tutkinut alaviitteiden lähteinä, ovat tässä itse päässeet alaviitteiksi: Hall Caine ja Sir Henry Rider Haggard, joita ahmittiin sata vuotta sitten, ovat nykylukijalle kovin tuntemattomia. Monen kirjan kohdalla tavallinen lukija olisi tänä päivänäkin melko hukassa ilman lisätietoa: Viktor Pelevinin Neuvostoliiton avaruushjelmaa satirisoiva *Omon Ra* (2002) ei olisi minullekaan auennut ilman sanaleikkien, lyhenteiden ja neuvostoajan monien pienien yksityiskohtien selittämistä, minä kääntäjä Arja Pikkupeura oli tehnyt taitavasti loppuviitteissä. Oxfordin yliopistoelämää ennen sotaa käsittelevä Dorothy Sayersin *Juhlailta* (suom. Kersti Juva, 1994) puolestaan olisi jäänyt paljon köyhemmäksi lukukokemukseksi ilman Juvan asiantuntevia selityksiä. Ala- tai loppuviitteille voidaan siis edelleenkin löytää puoltavia seikkoja, joskin monet niin kirjailijat kuin kääntäjätkin niitä vastustavat. (Tässä on muistettava, että alaviitteet olivat aiemmin myös kirjailijoiden usein käyttämä keino).

Kaisa Koskinen (2000: 99) jakaa näkyvyyden tekstuaaliseen, paratekstuaaliseen ja tekstin ulkopuoliseen näkyvyyteen. Aiemmin on todettu, että toimijuus ei välttämättä edellytä näkyvyyttä, mutta näkyvyys on yksi tapa vaikuttaa ja siksi osaltaan mielenkiintoinen tarkastelukohte. Alaviiteikäytännöt sijoittuvat paratekstuaalisen näkyvyyden piiriin (tekstin ulkopuolinen näkyvyys koostuu edellä mainituista lehtikirjoituksista, tapahtumista jne). Paratekstuaalisen näkyvyyden monet muodot ovat vielä tutkimatta, ja uskonkin, että uusi tutkimustieto voi tuoda sekä kääntäjille lisää arvostusta lähdekulttuurien ja kääntämisen asiantuntijoina että toivottavasti myös koulutukselle jatkossakin tunnustusta. Koulutuksen tarpeellisuus ei liene kyseenalaista näin vaativan ammatin suhteen.

Lähteet

Aaltonen, Sirkku 1996. *Acculturation of the Other. Irish Milieux in Finnish Drama Translation*. Joensuu: Joensuun yliopiston humanistinen tiedekunta, Joensuu University Press.

Aho, Tuomo & Pia Mänttari 2007. Tietokirjallisuuden suomennokset 1800-luvulla. Teoksessa: H. K. Riikonen, Urpo Kovala, Pekka Kujamäki ja Outi Paloposki (toim.) *Suomennoskirjallisuuden historia I*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 306–317.

Häkkinen, Kaisa 2007. Erasmus Rotterdamilaisen Cullainen kiria. Teoksessa: H. K. Riikonen, Urpo Kovala, Pekka Kujamäki ja Outi Paloposki (toim.) *Suomennoskirjallisuuden historia I*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 59–63.

Jones, Francis R. 2000. The Poet and the Ambassador: Communicating Mak Dizdar's Stone Sleeper. *Translation and Literature* 9:1, 65–87.

Karkama, Pertti 1994. *Kirjallisuus ja nykyaika*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Koskinen, Kaisa 2000. *Beyond Ambivalence*. Tampere: University of Tampere.

Kujamäki, Pekka 1998. *Deutsche Stimmen der Sieben Brüder*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Laine, Päivi 2007. Oppikirjojen kääntäminen. Teoksessa: H. K. Riikonen, Urpo Kovala, Pekka Kujamäki ja Outi Paloposki (toim.) *Suomennoskirjallisuuden historia I*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 317–321.

Laine, Tuija 2000. *Ylösherätys suruttomille. Englantilaisperäinen hartauskirjallisuus Suomessa Ruotsin vallan aikana*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Leppihalme, Ritva 2001. Translation Strategies for Realia. Teoksessa: Pirjo Kukkonen ja Ritva Hartama-Heinonen (toim.) *Mission, Vision, Strategies, Values*. Helsinki: Helsinki University Press, 139–148.

Paavilainen, Maija 2006. *Merkittävä vaihe suomalaisen esteettisen oppisanaston kehityksessä: L. Onervan suomennos Hippolyte Tainen teoksesta Philosophie de l'Art*. Yleisen kirjallisuustieteen pro gradu -tutkielma, HY.

Paloposki, Outi (tulossa). The Translator's Footprints. Teoksessa: Kaisa Koskinen ja Tuija Kinnunen (toim.) *Translators' Agency*. Elektroninen julkaisu.

Paloposki, Päivi 2007. Slaavilainen kirjallisuus. Teoksessa: H. K. Riikonen, Urpo Kovala, Pekka Kujamäki ja Outi Paloposki (toim.) *Suomennoskirjallisuuden historia II*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 216–218.

Pääkkönen, Irmeli 1994. *Suomalainen sydäimestä. Carl Niclas Keckmanin toiminta suomen kielen kehittäjänä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Pääkkönen, Irmeli 2007. Kultala. Teoksessa: H. K. Riikonen, Urpo Kovala, Pekka Kujamäki ja Outi Paloposki (toim.) *Suomennoskirjallisuuden historia I*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 133–136.

Rikman, Kristiina (toim.) 2005. *Suom. huom. Kirjoituksia kääntämisestä*. Helsinki: WSOY.

Sarje, Kimmo 1986. *Usko, touhu, rakkaus – ajatusmuotojen arkeologiaa Suomessa*. Helsinki: Tutkijaliitto.

Sorvali, Tuomas 2007. Eukleideen alkeet. Teoksessa: H. K. Riikonen, Urpo Kovala, Pekka Kujamäki ja Outi Paloposki (toim.) *Suomennoskirjallisuuden historia I*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 321–324.

SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 2: L–P. 1995. Päätoimittaja Ulla-Maija Kulonen. Helsinki: SKS ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

¹ Benjamin Franklin julkaisi Richard Saundersin nimellä *Poor Richard's Almanack* -nimistä teosta vuosina 1732–1757. Näiden almanakkojen neuvoista tehtiin kooste nimeltä *The Way to Wealth* vuonna 1757. Suomennoksen välikielinen lähde on päätelty teoksen nimestä; ruotsinkielistä laitosta ei ole saatavana Suomessa. *Swart-konst* selittäisi myös teosnimessä esiintyvän oudon ”Aawekirjan”. *Svartkonst* -sanan etymologia viittaa sekä kirjanpainamiseen että noitumiseen ja siitä annettuihin ohjeisiin (*Svenska Akademiens Ordbok*, <http://www.saob.se/>, viitattu 2.4.2002). – Vanhan Richardiin viisauksia on mm. seuraava: ”Jos aika on sangen kallis, niin on sen tuhlaminen myös sangen suuri tuhlaminen, sillä niin kuin wanha ukko Richard sanoo: ei tulee [sic] tuhlattu aika takaisin”. Teoksen ideologiasta ks. Karkama 1994: 42 ja Sarje 1986: 12–13.

² Aineistoon sisältyy myös kirjoja, joiden alaviitetiedot olen saanut kokonaan tai osittain seuraavilta kollegoiltani ja opiskelijoilta: Ritva Leppihalme ja Johanna Viitasalo (*Ylpeys ja ennakkoluulo* 1922), Katja Vuokko (*David Copperfield* 1879), Satu Pohjola (*Aatelispesä/Aateliskoti* 1888 ja 1921), Heinilinnä Tonttila (*Kuljeksiva juutalainen/Vaeltava juutalainen* 2. nide 1895 ja 1922), Pauliina Immonen (*Josef Andrews sin seikkailut* 1927), Eevi Kuisma (*Rikos ja rangaistus* 1888–1889) ja Elina Kilpeläinen (*Kaksi kaupunkia*, 1903). Liisa Tiittula puolestaan toimitti minulle tiedot myöhemmin artikkelissa esille tulevasta Atiq Rahimin kirjasta *Maata ja tuhkaa* (2002)

³ Reaalialuokituksista ks. esim. Aaltonen 1996 (luku 3), Kujamäki 1998: 26–27 ja Leppihalme 2001 sekä niissä mainitut kansainväliset lähteet.

⁴ Ensimmäinen suomennos oli vajaa, sitä ilmestyi vain 442 sivua. Suomennoksen teki nimimerkki J. J., Juho Jäykkä eli J. Aulén. Hänen käyttämänsä ruotsinno ei ole saatavilla Suomessa (tästä ruotsinnoksesta Tampereella painettu uusi painos kyllä on, mutta vaikka se onkin saman käännöksen toisinto – tätä ilmoittamatta – siinä on joitain eroavaisuuksia esim. alaviitteiden käytössä), joten vertailu on tehty Ruotsin Kungliga Bibliotekissa säilytteillä olevan kappaleen avulla. Ruotsinno on *Samhällets olycksbarn*, vuosilta 1888–1889, ilman kääntäjänimeä.